

փրկութիւն կը բերէր և դրանով ևս միւսնոյն ժամանակ ժողովրդին բարե-
բաղդութիւն և երջանկութիւն, զի մատաղ սերնդի դաստիարակութիւնից
կախումն ունի մի ազգի և հայրենիքի ապագան:

(Թարգմ.) Յարդիս Տ. Գարրիէլեանց.

. . . Հայր Խմբագիր.

Խոստացեր եմ. խոստումս կը կատարեմ: Առիթ ունենալով շրջել Օսման-
եան Հայաստանի մէջ՝ նկատմունքներս գրի կանցունեմ և իրրե փորձ՝ կու-
ղարկեմ առաջին նամակս, վերաբերեալ Պայազխաու: Կըշարունակեմ այսու-
հետեւ, յոյս ունենալով թէ տպագրելու շնորհը չէք զլանար:

Ն. Գ.

Նամակ Ա.

1887 Օգոստ. 1. Տրապիզոն.

Պ Ա Յ Ա Զ Ի Տ *).

Երջանկայիշատակ նախնեաց միջնաշխարհի կամ Այրարատ նահանգի
քսան գաւառներէն միոյն՝ Կոգովտի կամ Կոգի այժմեան գլխաւոր քաղաքն
է Պայազխա, որ կը գտնուի մերձ ի Մասիս Թանտրիկ լեռան շղթայից Գը-
զըլտաղ և Շարան քարեր անուանեալ մասերու սիրտը իբր 400 տուն բնակ-
չօք, որոց 180ը հայ են, մնացեալք՝ թուրք, Հայք ունին կանգուն մի եկե-
ղեցի Ս. Կարապետ անուամբ կոփածոյ քարով՝ փայտածածք խախուտ և տգեղ
տիպարով մը. որոյ երկու դրան չորս արձանագրութիւններն են:

Ա. « Թուին ՌՄԿԶ. Կամօքն Աստուծոյ և սրբոյ Աստուածածնի վերստին
նորոգեցաւ Սուրբ Կարապետ եկեղեցիս ի Հայրապետութեան Տեառն Եփ-
րեմի սրբազան կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց և մերոյս առաջնորդ Սի-
մէօն Արքեպիսկոպոսի »:

Բ. « Որ և ողորմութեամբն ամենազօրին,
Եւ օժանդակութեամբ սուրբ Աստուածածնին,
Շինեցաւ եկեղեցիս մեր վերստին,
Անուամբ սրբոյ Կարապետին,
Ի պարծանս Հայոց ազգին,

(*) Պայազխա քաղաքի հնագոյն անունն է Գարօնք. արաբացիք ինչ կը կոչէին՝
յոյանի չէ. այժմեան Պայազխա կոչումն Օսմանցւոց Սուլթան Պայազխա անունէն
առնուած է:

Ի փրկութիւն հոգւոց նոցին.

Նաեւ արդեամբք հասարակաց.

Եւ բարեպաշտօն իշխանաց.

Համայնից է յիշատակ

Մինչեւ յետին աշխատողաց

Վարձս բարեաց տացէ Աստուած.

Ամենեղուն հասարակաց

Ի ծոց սորին քահանայից

Տացէ Աստուած խոնարհութիւն

Եւ ի նորոգ եկեղեցիս մեր

Պահեսցէ Տէր հաստատուն. Թուին 1266 էր ընդ ՆՄին.

Գ. . ՌՄԲ. Թուին Դ——Ը (').

Էր նախ շինեալ առն մեծի.

Մինաս անուամբ վարդապետի

Ընդ խոհական մեծ իշխանի

Որ Կարապետ անուամբ յարգի.

Որոց հոգւոյն Տէր ողորմի

Ջոր յիշատակիս մեզ թողին.

Եւ ներկայ ժամանակս կրկին

Եղև շինումն տաճարիս

ՌՄԼ. Թուականիս.

Ջոր համակամ ժողովեցաք

Ջեկեղեցիս նոր շինեցաք.

Հիմամբ ի վերայ նորոգեցաք

Հասարակութեան զօժիտս տուաք

Անձամբ մերով աշխատեցաք.

Մինչ ի կատարումն տեսաք.

Ի փառս սուրբ Երրորդութեան

Եւ ի պարծանս հայկազնեան

Ջի սա է դուռն արքայութեան

Որ մտցեն ի սուրբ խորան

Նոքա ելցեն յերկնից կայան

Լսեն զձայն երանական.

Արդ հայցեցէք ի սուրբ Հոգւոյն

Աշխատողացս թողութիւն

Եւ համայն ժողովրդոց ննջեցելոց.

Արքայութիւն ամէն.

Դ. . ՌՄԲ. Թիւ Դ——Ը (')

Արդ ի շնորհէ կանխագէտին

Նորոգեցաւ կամօք փրկչին
 Հանգոյն յերկնային կամարին
 Տապան կազմեաց
 Ի Գրէգորէն (°) Ս. Տաճարիս
 Հեղինակին Տեառն Մինաս Հանգուցեալ վարդապետին,
 Եւ այժմ ի նորոյս պատճառն
 Ողորմութեամբ Տեառն անձին
 Սա շինեցաւ Աստուծոյ տուն զարմանալի
 Եւ յոյժ խնայ (°) զոր տէր պահեսցէ հաստատուն
 Մինչև ի կէտ վերջին դուռ ի ծոց սորին ժողովելոց
 հասարակացն փրկութիւն.
 Քահանայից զգաստութիւն, և իշխանաց կարողութիւն,
 Մեծամեծաց և ի փոքունց ամենեցուն վարձատրութիւն
 Եւ մեծաջան աշխատողաց, զողորմութիւն տուողաց
 Զ, իշատակիս կազմողաց տացէ Աստուած վարձս բարեաց :

Զէնգէղորի գերեզմանատան մատուռին քակուած մի պատին վերայ
 միայն « Եւ Եւ » բառ մի կերևի :

Պայազէտի Զէնկիզոր կոչուած Հայոց գերեզմանատան իմ տեսած ամե-
 նահին գերեզմանաքարի վերայ կայ ԶԻԱ թիւը :

Սոյն եկեղեցիէն զատ կան նաև երկու եկեղեցի կիսաւեր, մին Ծիրանաւոր
 Ս. Աստուածածին Հարան Քարերու պառեկին վրայ, որ վերջին պատերազմին
 քայքայուած է. այս եկեղեցւոյս որմնոց վերայ թէև կան արձանագրեր, բայց
 չեն կարդացուիր, միայն միջին սեղանին և աւազանին վերայ ՌՄԾԴ
 թուական մը կերևի. Իսկ միւսն ի գերեզմանատան՝ Ս. Փրկիչ անուամբ,
 որոյ վերջնոյն մէջ կամփոփուի Սմբատի մը շիրիմ, վերջին արևելեան
 պատերազմէն առաջ կանգուն մատուռով, որոյ վրան արձանագրուած է ե-
 ղեր « ՍՏԵՊՈՒՆ ԳԵՂՈՒՄ ԶՅՈՑ ԽՆԴԵՐԵՆԻ ԵՄԵՆԻ ԶՅՈՑ », որ թուի ըստ
 իս Բագրատունի Սմբատներէն միոյն գերեզմանը լինիլ, այժմ սորա հետքն
 անգամ կորած է, միայն մատուռին քայքայմունք կերևին, Յարգելի է նաև
 իբր սրբատեղի տեղւոյն հայոց Թուխ—Մանուկ քարը, Գառնիկ աղբիւրը,
 Աղբօի աւետարանը պարունակող մատուռը, և Ս. Սիմոն եկեղեցին :

Պայազիտ ընդ իշխանութեամբ Պարնոյ կուսակալութեան մի կառավար-
 չութիւն է (միւթէսարըֆ), որ ունի իւր քաղաքական իշխանութեան տակ
 չորս գեր-կառավարութիւններ (քայմագամ), որք են Գարաքիլիսէ, Ա-
 լաշկերտ, Անթափ (Ծաղկոտն) և Տիատին (Զարեհաւան), Պայազիտ բեր-
 դաքաղաք անուանի է իւր արիւնահեղ պատերազմներով և, ընդ մէջ Ռու-
 սոց, Տաճկաց և Պարսից սահմանագլուխ լինելով, իսկ ի հնումն Բագրա-
 տունեաց բնակավայր լինելովը, նախ քան զԱրշարունիս փոխադրումը, յոր
 ատեն կանուանուէր Գարօնո կամ Գարունք, ուր ի պատմութենէ գիտեմք,
 թէ կային Ժ-րդ դարուն Բագրատունի թագաւորաց ոմանց գերեզմանք,
 Պայազիտէն չէ հեռի քրէական յանցաւորաց ապաստանարան Արշակաւանը :

որ այժմ կը գտնուի Մասիսի և Արկուֆայ լեռանց միջավայրը և կըսուի քրքր-տերէն Խարապայ. Պաժառ, այսինքն աւերակ քաղաք Մեծին—Ներսիսի ա-նիծիւք և Նախարարաց արշաւանօք աւերակ եղած, յորում անծանօթ է այժմ Նախնի Արթը գիւղը. Պայաղիտէն ոչ իսպառ հեռի է Նաև Աոգո-վիտի հին Շամբուտը (Զաղեանլու), այժմեան Քարա—Պուլախ աղբեր քով, ուր տեղի ունեցաւ Պարսից արքայորդւոյն ու մեր Ատուֆ Մոկացիի պատուա-ինդիր միջադէպ վայրի էրէներ որսալու գնացած ժամանակին:

Պայաղիտ կը գտնուի ըստ Փարիզեան միջօրէի երկայնութեան 42° իսկ հիւսիսային լայնութեան իրր 39° 50' աստիճանաց ներքեւ, ըստ որում ամե-նաներկայն օրն կը լինի 15 ժամ իսկ կարճը 9: Աւնի ամենապատուական ըն-տիր ջուր, զոր Նէշէշ կոչել պարտէ և յոյժ մաքուր օդ՝ դրացի ալե-ւոր Մասիսի հարեան լինելուն համար. այս բնական տարերց պատուա-կանութեան հետ մէկ տեղ եմէ չըլինէր տանց հակառողջապահական շի-նութիւնքը, փողոցներու նեղ և կեղտոտ դրութիւնը, տարակոյս չիկոյ, որ նախանձելի դիրք մը պիտ ունենար Պայաղիտ: Այս քաղաքի բեր-քերն են, ցորեն, դարի, խոտ, առոյտ, ծիրան, խնձոր, բալ, տանձ, բան-ջարեղէն, իսկ կենդանիք՝ աղուէս, գայլ, կղնաքիս, վարշախ, ջրշուն, այ-ծեամ և նապաստակ, ունի ծծմբի, պաղլիղի և զանազան քարերու հան-քեր ալ, բայց անգործածելի: Տեղական արհեստներն են, դերձակութիւն, կօշկակարութիւն, ոսկերչութիւն, որմնադրութիւն, հիւսնութիւն, պղնձա-գործութիւն, դարբնութիւն, հրացանագործութիւն, սափրիչութիւն, ներ-կարարութիւն, խանութպանութիւն, ամենքը Հայոց ձեռք, իսկ մտավաճա-ռութիւն, նպարավաճառութիւն, կղնապանութիւն և կառավարական պաշ-տօնէութիւն թրքաց ձեռք: Տեղւոյն հայ ժողովրդեան գլխաւոր ապրուս-տի միջոցներն են մեծաւ մասամբ վաշխառութիւն և ոչխարաբուծութիւն, առևտրականութիւնը յետագէմ վիճակի մէջ է առաջին՝ Քարա-Քիլիսէի և Քաշլի Զայի մէջ ընդարձակ վաճառանոցներ հաստատուելուն համար, իսկ երկրորդ՝ քաղաքն ու և է ճանապարհի վերայ շինուած չըլինելուն համար, այնպէս որ, ոչ մի կարաւանի անց ու դարձէն չօգտուիր ըստ որում ժո-ղովրդեան նիւթական վիճակն կարեկցելի է: Անուանի են Հայերէն Մանու-կեան, Քրմոյեան, Դանիէլեան և Տրմիեան գերդաստունք իրենց հարս-տութեամբ, քաղաքական աղգեցութեամբ և գործունէութեամբ: Հայ երի-տասարդութեան մէջ պակաս չեն արժանաւոր յաջորդներ, որք այժմէն կը-փայլեն գովելի ձիրքերով և ի պաշտօնատանն տիրող կառավարութեան ստանձնած պաշտօններուն անթերի կատարմամբ: Աւղղակի Պայաղէտի վար-չութեան պատկանող հայ գիւղօրայք են — Արծափ 50 տուն բնակչօք, Քօ-րուն 20 տուն, Մուսուն 25 և Սարըպեղ կամ Սարթափ 10 տուն, որոնք կապրեն երկրագործութեամբ, բայց վիճակնին գոհացուցիչ և հանգիստ է: Պայաղիտ ունի երեք բերդ, որոցմէ հնագոյնը երեսէ ձգուած է, Սորա փը-լատակաց մէջ շրջելով տեսայ պահապանի սենեկին պատուհանի աջ կողմը քարի մը վրայ մի հայ արձանագրութիւն, որոյ գլխ. և ձ. թուականը մի-

այն ինչ ընթերցելի եղաւ. այս բերդին վրայ նոր բացուած դուռ մը կայ որոյ կողմը կան երկու զինադարդ կողք պատերներ սաղաւարտ ի գլուխ բաղկատարած կանգնած իբր աղօթող. որոյ միոյն քովն ալ կայ այժեամբ, սոյն բերդին մէջ ջոյց կըտրուի մեզ Ս. Գրիգոր անուամբ մի հայ եկեղեցւոյ աւերակք. սոյն եկեղեցւոյ քովի լճին ջուրն ցարդ կըծառայէ ջերմեռանդ ուխտաւորաց ի բժշկութիւն. Երկրորդ բերդն կըսուի Զէնկիլօրի բերդ, յորում ոչ բնակութիւն կայ և ոչ ալ շէնք կամ հետադօտելի ինչ. կըգտնուի քաղաքին պողոտային առջև իբր կէս ժամ հեռու. Երրորդ բերդն կըգտնուի քաղաքին քամակը Անտօնի—Գար կոչուած բարձրաւանդակին վրայ, ուր է զինուորանոցը, կեդր. բանտը, հիւանդանոցը, ազգամեծերանոցը, փուռը, բաղանիքը, աղօթատեղին, արմատաց շտեմարանը և ջրոց աղբիւրք, գործ հոյակապ և ամրակուռ քարով կերտուած Պայազխի նախկին աւատապետ Փաշլիւլ փաշայի նախնեաց յիշատակ. Պայազխի զօրաց բաղանիքէն զատ ունի մի բաղանիք ևս հասարակութեան համար և մի պանդոկ ուղեւորաց. Սոյն քաղաքի բնակչաց թիւն վերջին պատերազմէն առաջ կը յանգէր 1500 տան, որոց բնակավայրք այժմ տխուր կերակին և իրենք գաղթած են Ռուսաստանի. Պարսկաստանի և Թրքաստանի այլ և այլ քաղաքները քաղաքն համայն Ապրիկոր, Բերդ, Նոր և Փլանկի անուամբ չորս թաղերէ կըբաղկանայ ուր խառն կըբնակեն Հայք ընդ Թրքաց լաւ յարաբերութեամբ, շնորհիւ տեղւոյն կառավարիչ Վսեմ. Բեազիմ փաշային արթուն կառավարութեան. Պայազխի ժողովրդեան խօսակցութիւնն է ոնգային, կազմութիւնն՝ առոյգ, անդամազննօրէն՝ միջահասակ, թխագոյն. Գովելի է իգական սեռին հակալան համեստութիւնը, իսկ պարսաւելի արականին առ եկեղեցիս ունեցած սառնութիւնը, այնպէս որ Վերակէ օրեր իսկ հազիւ հազ կարելի է 10 անձ գտնել Աստուծոյ հրապարակաւ փառաբանող, որուն շատ բաներ պարտինք. Ժողովրդեան թէ կանանց և թէ արանց զգեստն ալ Պարսկաձև և Ռուսաձև է, իսկ լեզուներն տարրեր թէ Տաճկահայերէն և թէ Ռուսահայերէն, այնպէս որ մինչ Ռուսահայն միավանկ բայերու ներկան ի կըլծորդէ իւր, իւր և այլն նոքա կըսեն իւր, իւր, և այլն, և մինչ Թրքահայն սեռի խնդիրներ կըգործածէ հայցականով, սոքա սեռականն ունին ի գործածութիւն ընդ հանրապէս *).

Աղ. Էրլ-Ի-ն. — Այս մասին խօսելով տեղացի հայք շունին ոչ մի սահմանադրական ժողով. ունին միայն մի Սաջնորդ՝ որ կըմնայ Իւչքիլիսէի կամ Բադրեանդայ Ս. Յովհաննու վանքը և է Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Տէր Աստուածատուրեան, տեղւոյն հանգամանքը գիտցող մարդասէր

(*) Աւաշկերտացւոց եւ Բայազէտացւոց բարբառը Արարատեան բարբառի հոլովումն եւ խոնարհումն ունի սակաւ տարբերութեամբ եւ կոչու տրտաւստութեամբ. և տաւը ուղորտքար ի եւ հնչում. զօր. հաց ասելու տեղ՝ իաց եւ ասում. եւ բայերի սահ. ներկայի գործածութիւնը խօսակցութեան մէջ նկատելի է նոքանով՝ որ օժանդակ բայը բայի թէ սլղբումն եւ թէ վերջումն կրկնվումէ. զօր. իաց եւ ուտումն, էգ. իւր եւ գնումն. տուն եւ ջիւումն, ինչ եւ նսնումն. յոյ. իմ.

և կարելի եղածէն աւելի գործող մի մարդ։ Այս նաեւ մի երեցիօխան՝ որ կը հսկէ եկեղեցական եկամտից ու այլ մասերուն՝ եկեղեցւոյ միակ երէցին հետ։ Պայազիտի Գեր. Առաջնորդ Ս. Հօր և ազնիւ ժողովրդեան կը թասիրութեան արդիւնք է Միաց. ընկերութեանց բարձրագոյն վարժարանը յառաջադէմ՝ քան զՏիւզտիյէս թրքաց. որ բացուած է 2/1 տարիէ ի վեր. ուր կուսանին 80 ի մօտ մանկտիք երեք ուսուցչաց հոգատարութեան տակ։

Նորայր Քալճեան.

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն

Ա Ջ Դ

ԳՈՐԾԱԴԻՐ—ՄՆԱՅՈՒՆ ՅԱՆՉՆԱԺՈՂՈՎՈՅ ԿՑԱԿԻՆ
ՅՈՎՍԷՓԱՅ ԻԶՄԻՐԵԱՆՑ.

Սահակ — Մեսրոպեան Գրական Մրցանաբաշխութիւնն՝ որ բարեյիշատակ Յովսէփ Իզմիրեանցի կողմէ հաստատուած է, պիտի կատարի յառաջիկայ 1888 տարուոյ Սրբոց Թարգմանչաց տօնի օրն։ Հետեւապէս Գործադիր-Մնայուն Յանձնաժողովն կը փութայ հրաւիրել այն հեղինակներն՝ որ ունին ազգային լեզուաքննութեան (Ֆիլօլօքի) և պատմութեան վերաբերեալ երկասիրութիւններ ձեռագիր կամ տպագիր, և կը փափաքին մասնակցել մրցանակաբաշխութեան, փութան յուղարկել զայնս առ Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հայրն ի Կոստանդնուպօլիս, մինչև յառաջիկայ Յունվարի սկիզբն։

Տպագիր երկասիրութիւնք հարկ է որ երեք օրինակ յուղարկուին։

ՊԱՃՏՈՆԱԿԱՆՔ.

(ՅՕՐԱԴՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԻՆՅՈՒՒ).

ՎԱՐՉԱԿԱՆՔ.

1 Յունիսի. Սինօդը որոշեց Գեր. Թագէոս եպիսկոպոս Տէր Գանիէլեանին արձակելով Տաթևու փոխանորդութիւնից՝ ուղարկել Գանձասարու վանքը ի միաբանակցութիւն. Գանձակի փոխանորդ Արժ. Անանիա վարդապետ Համազասպեանին նշանակել Տաթևու վանահայր, կալուածոց կառավարիչ և վիճակի փոխանորդ. իսկ Գրիգորիս վարդապետ Տէր Յակովբեանին՝ կարգել Գանձակու փոխանորդ։

1 Յունիսի. Սինօդը որոշեց Նուխադ փոխանորդ Արժ. Գարեգին վարդա-